

אימתי פסקה טהרת אפר פרה אדומה

מאת: אליעזר יהודה בראדט[1]

א. כבר הבאנו לעיל[2] את דברי התלמוד ירושלמי המוסר את אזהרת רב חייא לתלמידו רב: "רבי חייא רובא מפקד לרב: אין את יכיל מיכול כל שתא חולין בטהרה - אכול, ואם לאו - תהא אכיל שבעה יומין מן שתא"[3]. ושם גם נתבאר, שרובם של הראשונים הבינו, כי רב חייא הזהיר את תלמידו על אכילת חולין בטהרה, וכפשוטו לשון הירושלמי. אולם עדיין לא נתברר כיצד סבר הרב שתלמידו יכול לעמוד במטלה זו? הרי בתקופתם כבר נחרב המקדש ולכאורה נחסר מהם גם אפרה של פרה אדומה שהזאת מימיה מטהרת מטומאת מת, וכיצד יאכל התלמיד חולין בטהרה? ואכן מצאנו לר' יהודה החסיד (אשכנזי, ד'תתקי-תתקעז) שהתייחס לבעייה זו בהקשר לאזהרת רב חייא האמורה. הוא כותב בספר חסידים:

רבי חייא צוה לרב לאכול חולין בטהרה, ואם אינו יכול כל השנה לאכול בטהרה, שיזהר שבעה ימים בשנה לאכול חולין בטהרה... כי חייב אדם לטהר עצמו ברגל, 'ואת נבלתם תשקצו' (ויקרא יא ח), שלא יגעו בהם, כדי שיוכלו לעשות קרבנות ולאכול; זהו בזמן שבית המקדש קיים. וצוה רב חייא לרב שיאכל בזמן הזה; אף-על-פי שטמאי מתים היו ואין אפר פרה, צוה לו להיות שבעה ימים בשנה אוכל חולין בטהרה[4]. היינו, ברור לו שבתקופת רב חייא כבר לא היה ניתן להטהר מטומאת מת, שלא היה ברשותם אפר פרה אדומה, ולמרות זאת הזהיר רב חייא את תלמידו שיאכל חולין בטהרה.

ב. אולם רבים מרבותינו הראשונים חלקו על דעתו של ר' יהודה החסיד. הם סוברים שאפילו בתקופת האמוראים, מאות בשנים לאחר חורבן בית המקדש השני, היה מצוי עדיין אפר פרה אדומה בה נטהרו טמאי מתים. בעלי דעה זו נסמכו על כמה הוכחות[5]:

1. ירושלמי, שבת, פ"א ה"ג: "רבי חייא רובא מפקד לרב: אין את יכיל מיכול כל שתא חולין בטהרה - אכול, ואם לאו - תהא אכיל שבעה יומין מן שתא". אכילת חולין בטהרה לא תתכן ללא טהרה מטומאת מת שבאמצעות אפר פרה אדומה, ולמרות זאת הוזכר רב - אמורא ארצישראלי בן הדור הראשון - לאכול חולין בטהרה, משמע, איפוא, שבימיו עדיין היה מצוי אפר פרה.

2. חולין קז ע"א-ע"ב: "איבעיא להו: מהו לאכול במפה? כלומר, מהו לפרוש מפה על ידיו ולא יגע באוכלין ויאכל בלא נטילת-ידיים, [מי חיישין דלמא נגע, או לא...? כי סליק ר' זירא, אשכחינהו לר' אמי ור' אסי דקאכלי בבליאי חמתות] הם חמתות בלויים, וכורכו ידיהם בהם ואכלו בלא נטילת ידיים... [דאמר רב תחליפא בר אבימי אמר שמואל: התירו מפה לאוכלי תרומה] כי הכהנים זריזין הן ולא נגעין, ולא התירו מפה לאוכלי טהרות [הם אוכלי חוליהם בטהרה, לפי שאינם למודין להשמר כמו כהנים], ורבי אמי ורבי אסי כהנים הוו. "נמצאנו למדים, שבימי רב אמי ורב אסי, אמוראים מבני הדור השלישי, היה ניתן לאכול תרומה האסורה לטמאי מתים; הוה אומר, שבזמנם היה ניתן להטהר מטומאת מת!"

3. נדה ו רע"ב[6]: "אי אמרת בשלמא לתרומה - היינו דהואי תרומה בימי רבי [הרי כמה שנים היה אחר החורבן, בסוף התנאים, אלא אי אמרת לקדש [=מי פרה אדומה] - קדש בימי רבי מי הואי? כדעולא, דאמר עולא: חבריא מדכן בגלילא] פירוש: חברים שבגליל מטהרים יינם לנסכים ושמנן למנחות, שמא יבנה בית המקדש בימיהם[7]; הכא נמי בימי רבי". היינו, מדברי עולא על זמנו - הדור השלישי לאמוראים - שה'חברים' היו מפיקים את יינם ושמנן בטהרה, משמע שבדורו היתה עדיין שכיחא הטהרה באפר פרה.

מרבית הראשונים שהסכימו על המצאות אפר פרה בזמן האמוראים סמכו שיטתם על אחד המקורות דלעיל, ואחדים מהם נסמכו על שני מקורות ויותר.

כבר רבן של ישראל, רש"י, בפירושו לאחד המקורות דלעיל (מס' 3) כותב: "'חבריא מדכן בגלילא', [פירוש: חברים שבגליל מטהרים יינם לנסכים ושמנן למנחות, שמא יבנה בית המקדש בימיהם. ולעולא, קדש הווי[8]. כך שמעתי בחומר בקדש [חגיגה כה ע"א], וכך היא שנויה". היינו, בימיו של עולא האמורא היה קיים עדיין 'קודש', הוא מי חטאת[9]. כיוצא בזה כותב תלמיד נכדו ר' יצחק הזקן מגדולי בעלי התוספות, הוא ר' ברוך ב"ר יצחק מגרמייזא (אשכנזי, נפטר ד'תתקעא), בעל 'ספר התרומה': 'אפילו האמוראים, שהיו הרבה דורות אחר חורבן, היה להן אפר פרה. כדאמר פרק כל הבשר, גבי ר' אמי ור' אסי... ואי לא היה להם הזאה, מה מועיל כרכי ידיהו[10]?'. ואלו דברי בן דורו הצרפתי, ר' שמשון משאנץ, מגדולי בעלי התוספות בדורו (צרפת, ד'תתקי-תתקעה): "ובימי חכמים היו מזין בארץ-ישראל, כדאמרינן: חבריא מדכן בגלילא. אבל עכשיו בטלה אפר פרה"[11].

ודור לאחר מכן כותב ר' ישעיה טראני, הרי"ד (איטליה, ד'תתקל-ה'ה), שבזמן האמוראים" היה להם אפר פרה מקודם לכן בגליל, ואחר-כך נתיישבו הכותים באותה הרצועה, והיו נטהרים מטומאת מת בגליל"[12]. אלא שמעיון בתשובותיו נראה, שהוא הסכים לכך רק מחמת דוחק שדחקו:

עוד הבאתם לי ראיא דאפילו בבבל היו אוכלין חוליהן בטהרה, כדאמרינן התם: רב הונא בר חייא איצטריכא ליה שעתא וכו'. וגם מן הירושלמי, דהוה אכיל רב חולין בטהרה וכו'. אודיע לכם רבותיי, כי אמת, שלאחר חרבן עדיין היו נזהרין מן

הטומאה... וקשיא לי, היכי מצי רב למיכל חולין בטהרה? והלא אחר החרבן היה! וכיון דבטל אפר פרה מי יטהר טמאי מתים שבישראל? ונראה לי לתרץ לפי הדחק, דאף-על-גב דחרב בית המקדש, היה להם עדיין אפר פרה, שהיה מתחלק לכל המשמרות, ועד שהספיק להם אותו האפר היו נטהרין בו טמאי מתים שבארץ ישראל. ותדע שהיו נזהרין בארץ-ישראל לאחר החורבן מטומאת מת... אלמא, דאפילו בימי רבי, שהיה לאחר החורבן, היו מדקדקים להיזהר מטומאת המת וטיהרו את קיני בימיו כשאר ארץ-ישראל, שלא תהא כארץ העמים... ורב דאשכחן בירושלמי, דהוה אכיל חולין בטהרה, נראה לי, דווקא כשהיה דר בארץ-ישראל קודם שירד לבבל, אבל לאחר שירד בבבל - לא היה יכול להזהר [13].

והרבה אתה למד מעקימת שפתיו" נראה לי לתרץ לפי הדחק. "שמכך יש להסיק כי לולא שהכריחו הנאמר בירושלמי הוא אפילו לא היה מסכים לקביעה שבדור הראשון של האמוראים היה קיים אפר פרה אדומה!

אולם שאר הראשונים לא ראו כל דוחק בקביעה זו, הן הראשונים שקדמו לר' ישעיה טראני וכפי שהובא לעיל בסמוך, והן הראשונים שלאחריו כמו ר' משה מקוצי) צרפת וספרד, נולד בשנת ד'תתקס) הכותב": שבימי האמוראים היו מפרישים שתי חלות בארץ-ישראל... כדאמרינן בנדה: חבריא מדכן בגלילא. שהיה להם עדיין אפר הפרה" [14]

והסכים לדברים בן הדור שלאחריו, ר' אשר ב"ר יחיאל, (הרא"ש) אשכנז וספרד, ה"י-פח": (דבימי האמוראים היו אוכלין תרומה טהורה בארץ-ישראל, כי היה להם אפר פרה. כדאמרינן: חבריא מדכן בגלילא. ולכך הצריכו גם בחוץ-לארץ להפריש חלת כהן, שלא תשתכח תורת חלה" [15]. ובעקבותיו צעד ר' אשתורי הפרחי) פרובנס וארץ ישראל, ה'מ-קטו) בעל 'כפתור ופרח': "ואמת, כי כשגלו לבבל הביאו עמהם אפר פרה... ולאחר [חרבן, היה להם אפר פרה שנעשית בבית שני]... כדאמרינן: חבריא מדכן בגלילא. וכן פרק כל הבשר: שמואל אשכחיה לרב דקא אכיל במפה... אשכחניהו לרבי אמי ולר' אסי דקא אכלי בבלאי חמתות... [ד]התירו במפה לאוכלי תרומה ולא התירו במפה לאוכלי טהרות"... [16].

כל הנזכרים עד עתה הינם מבני אשכנז-צרפת פרט לר' אשתורי הפרחי שמבני ספרד [17]. אמנם מצאנו לאחד משלהי ראשוני ספרד שאף הוא הסכים לכך. כוונתי לר' שמעון דוראן, (הרשב"ץ) ספרד ואלג'יר, ה'קכא-ה'רד, (הטוען, כי למרות שברשות אמוראי בבל היה אפר פרה, היא לא הועילה לטהרם משום שהיו קיימים בארץ העמים הטמאה, אך מתוך דבריו אתה למד שהוא מסכים שבארץ-ישראל באותה תקופה אכן נטהרו מטומאת מת באמצעות אפר פרה...": מכל מקום, אף-על-פי שהיה לבני ארץ-ישראל הזאה, אפילו תאמר שעדיין היה להם אפר פרה בימי רב יוסף ורבא ורבינא ורב טובי, דבבבל היו, וארץ העמים גזרו עליה טומאה, לא הועילה להם הזאה"... [18].

מכל מקורות אלו עולה, במפורש או במרומז, שבימי האמוראים נהגה הטהרה באפר פרה בארץ-ישראל בלבד ולא גם בבבל [19], וזאת מהטעם הפשוט, שבאותו זמן כבר נגזרה טומאה על ארץ העמים [20] ולפיכך אפילו אם היה ברשות אמוראי בבל אפר פרה - לא היה באפשרותם להטהר באמצעותו, כי הוא נטמא.

ואם ראשונים הסכימו שבימי האמוראים היה קיים אפר פרה ונטהרו בו, אחרונים, שסמכו על דבריהם ועל ראיותיהם - על אחת כמה וכמה.

ר' אלעזר אזכרי (צפת, רצג-שס) בעל 'ספר חרדים', כותב: "שאפילו בזמן האמוראים היה להם אפר פרה מזמן בית שני" [21]. וכך בפירוש המשנה לר' שלמה עדני) תימן וארץ-ישראל, שכז-שצב), בעל 'מלאכת שלמה': "דהא אפילו בימי האמוראים היה להם עדיין אפר פרה מזמן הבית, כדאיתא בפרק קמא דנדה: חבריא מדכן בגלילא, וכל-שכן בימי התנאים" [22]. ולאחריו דן בנושא ר' יהודה רוזאניס) קושטא, תיז-תפז): "יש לומר דסבירא להו, דבזמן האמוראים גם כן היה להם אפר הפרה, וכדאמרינן בפרק קמא דנדה, דמתמה תלמודא: 'קדש בימי רבי מי הואי?!', ומשני: כדעולא, דאמר עולא: חבריא מדכן בגלילא... ועל כן היו טהורים ממת, דאי לא איך היו מטהרים יין ושמץ? אלא ודאי, דהיה להם אפר הפרה. וזכורני שראיתי במקום אחד, דכשגלו לבבל הוליכו עמהם אפר הפרה" [23].

דברי בעל 'משנה למלך' נתפרסמו מאוד והביאו להרבה מרבתינו האחרונים לדון בנושא, וגם הם ברובם הסכימו על המצאות אפר פרה בזמן האמוראים, כמו: ר' ישראל יעקב אלגזי) אומיר וירושלים, תמ-תקטו) [24]; ר' יעקב עמדין, היעב"ץ) אשכנז, תנח-תקלו) [25]; ר' חזקיה די סילוה, בעל 'פרי חדש' [26]; ר' יעקב מנשה) שאלוניקי, תקה-תקצב) [27]; ר' יוסף שאול נתנזון) גאליציה, תקסח-תרלה) [28]; ר' אברהם הכהן) שאלוניקי, נפטר תרמו), בעל 'שירי טהרה' [29]; ר' עזרא אלטשולר) ליטא, נולד תרא) [30]; ר' חיים סתהון) צפת, תרלא-תרעו), בעל 'ארץ חיים' [31]; הרב יששכר תמר, מחבר 'עלי תמר' [32]; הרב מרדכי פוגלמן) גאליציה וארץ-ישראל, תרנט-תשמד) [33], ועוד [34].

כל האחרונים שהסכימו על המצאות אפר פרה אדומה בזמן האמוראים, צעדו בעקבות הראשונים ואף הם סמכו שיטתם על אחד (או יותר) ממקורות חז"ל הרומזים זאת [35]. שונה מהם ר' שמואל ויטאל אשר הלך בדרך חדשה ולא נודעה. לשיטתו, בהכרח שאפילו בדורות האמוראים האחרונים היה מצוי אפר פרה, שהרי על שני אמוראי התקופה, רב חנינא ורבא, מסופר, שבראו 'גברא' או 'עגלא' באמצעות צרופי האותיות שבספר יצירה, דבר שלדעתו לא יתכן לולא שנטהרו קודם לכן באפר פרה אדומה: "דבגמרא סנהדרין, פרק ז' [36], וזה לשונו: 'רבא ברא גברא... רב חנינא... מברי עגלא'... והיו בוראים אותו ב'ספר יצירה'... ולא היו יכולים לעשות המעשים האלו בטומאה אם לא בטהרת אפר פרה, כאשר הוא פשוט אצלנו" [37].

וכנראה, שזהו העומד ביסוד דברי אביו, ר' חיים ויטאל (ארץ-ישראל, שג-שפ), המסביר מדוע רק בתקופת התנאים והאמוראים הותר השימוש ב'קבלה מעשית': "וזהו סוד שמוש פרקי היכולות שנשתמשו בו רבי נחוניא ורבי עקיבא ורבי ישמעאל ואנשי-כנסת-הגדולה, ואחר-כך נשתכחו גם דרכי השמושים ההם. ועוד אחרת, כי נאבד טהרת אפר פרה בזמן האמוראים עד זמן אביו ורבי, כנזכר בתלמוד, ולכן לא נשתמשו מאז ואילך בעלית הפרדס" [38]. היינו, גם הוא מסכים שעד לאחר זמנם של אביו ורבי היה עדיין מצוי אפר פרה, שכנראה הוא הבין כי רבא לא היה יכול לברוא עגל באמצעות ספר יצירה ללא שנטהר קודם לכן מטומאת מת [39]. ודבריו שבהמשך, שמי שלא נטהר מטומאת מת אינו יכול להשתמש בקבלה מעשית [40], תומכים בסברא שהוא ובנו אמרו דבר אחד, כי אין לך קבלה מעשית יותר גדולה מבריאת 'גברא' או 'עגל' באמצעות צרופי השמות שבספר יצירה.

ג. בנוסף על מקורות חז"ל המכריחים שבזמן האמוראים היה עדיין מצוי אפר פרה אדומה, שהובאו לעיל, קיים גם נוסח מדויק בירושלמי ממנו מוכח שבזמנם של רב חגי ורב ירמיה, אמוראים ארצישראלים מן הדור השני, הטהרו באמצעות אפר פרה.

בתלמוד הירושלמי מסופר: "רבי חגי ורבי ירמיה סלקון לבי חנוותא. קפץ רבי חגי ובירך עליהן. אמר ליה רבי ירמיה: יאות עבדת! שכל המצות טעונות ברכה" [41]. מספר דברים טעונים ביאור במעשה זה: מהו 'בי חנוותא'? מה שני אמוראים אלו עשו שם? על איזו מצווה בירך רבי חגי?

ר' אלעזר אזכרי (צפת, רצג-שס) בעל 'ספר חרדים', כותב לפרש: "[משום ש] חייבין בית דין להעמיד שוטרים בכל מדינה ומדינה ובכל פלך ופלך שיהיו מחזירין על החנויות ומצדיקין את המאזנים ואת המדות ופוסקין השערים, וכל מי שנמצא עמו משקל חסר או מידה חסרה או מאזנים מקולקלין יש להם רשות להכותו כפי כוחו ולקנסו כפי ראות בית דין, לחזק הדבר... ור' חגי ור' ירמיה היו מקיימין מצווה זו, ואפשר שהם היו הממונים המחזירין על החנויות על פי בית דין... ובירך 'אשר קדשנו לקדש המדות והמאזנים ולתקן השערים', שכל המצוות טעונות ברכה" [42]. לעומתו, הסיע ר' משה מרגליות את הענין לברכת הנהנין (ולא ברכת המצוות) שרב חגי בירך על הפירות שנמכרו באותם חנויות. הוא כותב בפירושו פני משה: "סלקון לבי חנוותא, שמוכרין שם מיני פירות ומיני מגדים. קפץ רבי חגי ובירך עליהן, ולא המתין עד שיביאם לביתו" [43].

לשני פרשנים אלו נוסח הירושלמי שעמד לפנינו היה: "לבי חנוותא, והוא הכריחם לפרש כפי שפירשו. אולם למרות שנוסח זה מקוים בכתב-יד לידן של הירושלמי [44], כתב-יד מפורסם שנכתב בידי ר' יחיאל ב"ר יקותיאל מן הענווים (רומא, ה'א-מט) מחבר ספר מעלות המדות וספר התניא, קיים לפנינו עד נוסח אחר בירושלמי כתב-יד וטיקן: "סלקון למי חטאתה" [45]. ולנוסח זה, שכנראה ראהו בכתב-יד [46], הסכים ר' שלמה סיריליו (ספרד וארץ-ישראל, נפטר שטו), ומבאר על-פיו את גוף המעשה:

'סלקון למי חטאתא, 'כן מצאתי בספר מדויק, והן מי חטאת, והיו עדיין נמצאין מי חטאת בזמן האמוראים, כדאמרין בנדה פרק קמא: מדכן בגלילא, שהיו מתנהגים בטהרת הקדש כבימי הבית, להיות בקיאים בקידוש מי חטאת, כדי שיהיו מפורשין תרומה וחלה בטהרה, מטעם שהיה להן עדיין מי חטאת להזות עליהן [47]. נוסח זה מקוים גם מן הראשונים. אישר אותו ר' אלעזר מורמיזא, ה'רוקח) 'אשכנז, ד'תתקכ"ה, (הכותב: "כל המצות שהן חוקות וגזירה צריך לברך, שילוח הקן וראשית הגז ושאר מתנות כהונה, ירושלמי בפרק כיצד מברכין, גבי קידוש ואפר חטאת ולהזות: כל המצות טעונות ברכה" [48]. ואין לטעון ש"ערבך - ערבא צריך" ושיבוש נפל בספר הרוקח [49], כי רבו של האחרון - ר' יהודה ב"ר קלונימוס משפירא) אשכנז, נפטר ד'תתקנז) - גם סמך ידיו על נוסח זה כמפורש בחיבורו יחסי תנאים ואמוראים: "ר' חגאי ור' ירמיה סלקין למי חטאתא, קפץ ר' חגי ובירך עליהן" [50]. נמצא, שמסורת קדומה מאשרת את הנוסח "למי חטאתה", והוא ככל הנראה האמיתי [51] אלא שנשתבש באחת ההעתקות ל'בי חנוותא' [52], (וטעו כל אלו שלא הבינוהו ושללוהו [53]; וממנו עולה, שבימיו של ר' חגי, אמורא ארצישראלי מן הדור השני, עדיין היו מטהרים על-ידי אפר פרה אדומה.

ד. אולם לא כל המקורות מסכימים שהטהרות באפר פרה היתה קיימת אף בזמן האמוראים; שמדברי כמה מהם עולה שבזמנם כבר בטלה טהרה מישראל.

בברייתא דמסכת נדה הובאו דברי ר' חייא (אמורא ארצישראלי בן הדור הראשון) המעיד על זמנו: "אמר ר' חייא רבה: והלא מצינו שאין לזבה טהרה והיא מטמא [ה] בכל שהן, ולאחר שפסק הדם על מי תטהר? והרי חרב בית המקדש ובטל קרבנן של זבין ויולדות, ואין כאן פרה אדומה לכפר ולא כהן להזות, ומה נעשה שגרמו עונות, חרב בית מעווננו ונעשו בנות ישראל הפקר" [54].

מאמר זה של ר' חייא אינו מצוי לפנינו כי אם בברייתא זו שרבים פקפקו בסמכותה, ויש אפילו שטענו שכותביה לא נמנו על שלומי אמוני ישראל [55]. ולפיכך מעניין להצביע על מאמר חז"ל נוסף המצוי במקור יחידאי שאינו נמנה על המקורות הקאנוניים, אשר גם הוא שולל את טהרת אפר פרה מתקופת האמוראים. כוונתי למדרש לקח טוב לר' טוביה ב"ר אליעזר (ביינטיון, נפטר בערך ד'תתס) (המביא את מאמרו של ר' יוחנן הזהה למקסר העולה מדברי רבו, ר' חייא (!):

והיינו דאמר רבי יוחנן: מיום שחרב בית המקדש, אין טהרה ממת, ואין טומאה ממצורע. פירוש. אין טהרה ממת, אבל טומאה איכא; לפי שאין לנו אפר הפרה להזות. אבל טומאה ממצורע - ליכא כלל, שאין בהם מורה [56]. וכפי שפקפקו באמיתות הברייא שהביאה את דברי ר' חייא, כך היו שהסתפקו אם הדברים שיוחסו לר' יוחנן אכן מוסמכים [57]. אך למרות זאת אנו יודעים שבדעת ר' יהודה החסיד אכן הוסכם, שכבר בתחילת תקופת האמוראים, בדורו של רב חייא, לא נטהרו באפר פרה [58]. ושמא זוהי גם דעת ר' מנחם המאירי המפרש (בניגוד לדעת שאר הראשונים [59], (כי דברי עולא' חברייא מדכן בגלילא' [60] כווננו על הזמן שבית המקדש היה קיים [61], ולכאורה הוכרח לכך משום שלא הסכים שבזמן האמוראים נהגה עדיין טהרת פרה אדומה [62]. גם יש מן האחרונים שצעדו בדרך זו. לר' דוד אבן-זמרא, (הרדב"ז) ספרד מצרים וארץ-ישראל, רלט-שלג), היה ברור ש"כמה זמן" לאחר חורבן בית המקדש, ועל-כל-פנים בתקופת האמוראים, כבר לא נטהרו באמצעות אפר פרה...": והלא בימיו של רבי אמי לא היה להם אפר פרה, שהרי אחר חורבן הבית כמה זמן היה, ומה היה צריך לעשותה בטומאה?! אלא ודאי, אף-על-פי שהיו שם טמאי מתים, היו נזהרין משאר טומאות" [63]. והסכימו לדעה זו מעט אחרונים נוספים, כמו: ר' מרדכי בענט (הונגריה, תקי-תקפט) [64]; ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסק (ליטא, תרג-תרפו), בעל 'משך חכמה' [65]; ר' משה אריה לייב ליטש-רוזנבוים) פרעשבורג, תקס-תרלג [66]. וגם אחד מחכמי הדור האחרון, הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד (הונגריה וארה"ב, תרמט-תשטו) (האריך להוכיח נכונות דעה זו. יעויין בדבריו [67].

ה. נדלג עתה על יותר מאלף שנה קדימה, לזמנו של האריז"ל. אין לנו עדות מפורשת בת זמנו שהאריז"ל נטהר בהזהת אפר פרה, אלא שכך משער ר' חיים יוסף דוד אזולאי, (החיד"א) ארץ-ישראל ואיטליה, תפד-תקסו), בהדגישו ש"לא ראיתי כתוב רמז מזה, ולא שמעתי" [68]. אמנם אנו יודעים שהאריז"ל ידע היכן נטמן אפר פרה [69] ואנו גם יודעים שהוא שקל להטהר בו כחלק מן התהליך להבאת הגאולה [70], דבר שלא ארע בסוף. הדברים נמסרו בחיבור המפורסם תולדות האר"י שהועלה על הכתב כששים שנה לאחר פטירת האריז"ל (ה אב שלב): "גם היה יוצא בכל ערב שבת עם החברים לקבל שבת... ויום אחד, בערב שבת, יצא עם החברים לקבל שבת כמנהגו. אמר לחברים: נלכה נא עתה לירושלים, ושם אני יודע היכן אפר פרה גנוז, ונזה עלינו ונטהר עצמינו מטומאת מת, ונבנה בית המקדש ונקריב קרבן שבת" [71]. גם עדויות מאוחרות תומכות בעובדה שאפר פרה נטמן בירושלים, ומסורת שעברה מפה אל פה הצביעה על מיקומו המדויק. על ר' מנחם מנדל משקלוב היו "זקני ירושלים מספרים שאמר: אם יצטרכו לאפר פרה של משה, יראה איפה הם" [72]. והיו גם שמצאו בירושלים את הכלים בהם אוכסן אפר הפרה בזמן הבית: "בחדשים העברו חפרו בחצר הבית-הכנסת... ומצאו בבור עמוק כדים קטנים בערך אצבע קטן אחד, וחקרו עליהם מה היה תכליתם. ומבינים אמרו, כי ודאי נעשה בהם אפר פרה האדומה; כי ידוע שיסוד בית-הכנסת הנ"ל הוא מזמן הבית השני. ואין להאריך". כך סיפר ר' יהוסף שווארץ (גרמניה וארץ ישראל, תקסה- תרכה) ששהה בירושלים משנת תקצג [73]

[1] מאמר זה] מתוך ספרי בין כסה לעשור שי"ל לפני כמה חדשים] הוא מבוסס על חומר שאספתי בס"ד במשך השנים דרך לימודי, ובנוסף לכך השתמשתי בכמה סיכומים שונים שנערכו על נושא זה, הם: ר' זאב וואלף לייטער, שו"ת בית דוד, ירושלים תשס, סי' סד, ובמילואים לשם; ר' ראובן מרגליות, נפש חיה, סי' קנט, ס"ק יג; ר' אהרן מגיד, בית אהרן, י, ערך 'אפר פרה', ניו-יורק תשלה, עמ' תרפו-תרצ; הרב דוד אברהם מנדלבוים, פרדס יוסף החדש, פרשת חוקת, בני-ברק תשנו, עמ' תשצו-תשצח; הרב דוד יואל ווייס, מגדים חדשים למסכת חגיגה, כה ע"א, ירושלים תשסו, עמ' תקסג-תקסז. וראה עוד: ד' רעוול, החלופים בין בני בבל ובין בני ארץ ישראל: מקורות ההלכה של הקראים, 'חורב, חוברת א, ניו-יורק תרצד, עמ' 10, הערה 18; י' זוסמן, סוגיות בבליה לסדרים זרעים וטהרות, האוניברסיטה העברית, תשכט, עמ' 313-312; ז' עמר, 'מתי פרצה טהרה יתירה בישראל ומתי פסקה, 'בד"ד (17, אלול תשסו), עמ' 7-27, ובמיוחד בעמ' 13-14. יישר כוח לידידי הרב מרדכי מנחם הוניג על שהפנני לשני המקורות האחרונים.

[2] בספרי בין כסה לעשור.

[3] ירושלמי, שבת, פ"א ה"ג.

[4] ספר חסידים שעל-פי כת"י פארמה, הוצאת מקיצי נרדמים, סי' תתרסט.

[5] לא הבאתי את כל הוכחותיהם, אלא רק את המרכזיות שבהם ואלו שהובאו בידי רבים [להוכחות נוספות שכלל לא נידונו אצל הראשונים, ראה: י' זוסמן, סוגיות בבליה לסדרים זרעים וטהרות, האוניברסיטה העברית, תשכט, עמ' 312. בנוסף לכך ישנן כמה הוכחות שהשתמשו באפר פרה בתקופת התנאים שפעלו לאחר חורבן הבית. ר' אשתורי הפרחי (כפתור ופרח, פרק יג, ירושלים תשנו, עמ' קלח) מציין שתי הוכחות לכך, ואחת מהן היא תוספתא, שביעית, מהדורת ר"ש

ליברמן, ה. ב: "אמר רבן שמעון בן גמליאל: אני ראיתי את שמעון בר כהנא שהיה שותה יין של תרומה בעכו". ומדברי מדרש אחר משמע, שטהרת פרה אדומה נהגה אף לאחר חורבן בית המקדש: "...פרה אדומה שיהו טהורין, שאף-על-פי שבית המקדש חרב וקרבנות בטלו, פרת חטאת אינה בטילה". "כך הובא בספר פתרון תורה] ליקוט מדרשים פרסי משלהי תקופת הגאונים], מהדורת א"א אורבך, פרשת חקת, ירושלים תשלח, עמ' 175. אך אין להכריח ממדרש זה על תקופת האמוראים, שיתכן שכל דבריו נאמרו רק על תקופת התנאים בלבד. וראה גם פרושי רבינו אליהו מלונדריש ופסקיו, מהדורת מרדכי ליב זק"ש, פסקים מסדר זרעים, מסכת חלה סוף אות טו, ירושלים תשטז, עמ' כו, "והיינו דווקא בימי התנאים שהיו מזין לטומאת מת".

[6] המוסגר על-פי רש"י והענין שם.

[7] המאמר של עולא הובא גם בחגיגה כה ע"א. עיי"ש.

[8] והשווה לדבריו בתשובות רש"י, מהדורת אלפנביין, סי' קפז.

[9] וגם לראשונים אחרים) פירוש רבינו חננאל, חגיגה כה ע"א; ספר הערוך, ערך 'חבר'; 'חידושי הרשב"א, גדה ו ע"א (שביארו ש'חבראי מדכן בגלילא' הוא, ש"היו עדיין מרגילין עצמן לטהר חוליהן בטהרת הקדש) "חידושי הרשב"א, שם), ולא כפירוש רש"י, עדיין יש להכריח שהם הסכימו שבזמנו של עולא היה עדיין מצוי אפר פרה, כי לולא הקטירות בו לא תתכן אכילת חולין בטהרה. והדברים פשוטים [לעצם פירוש שונה זה, ראה: ל' גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, ב, ניו-יורק תשל"א, עמ' 83; הרב דוד יואל ווייס, מגדים חדשים לחגיגה כה ע"א, ירושלים תשסו, עמ' תקסג.].

[10] ספר התרומה, הלכות ארץ ישראל, מהדורת י' פרידמן, אשקלון תשסח, עמ' 28.

[11] פירוש הר"ש משאנץ, חלה פ"ד מ"ח.

[12] תוספות הרי"ד, חגיגה כה ע"א.

[13] שו"ת הרי"ד, ירושלים תשכז, סי' כה. שו"ת זה נדפס לראשונה מכת"י בשנת תשכז, אולם החיד"א ראהו בעודו בכתב-יד והעתיק ממנו את הנושא המדובר לספרו ברכי יוסף, או"ח, סי' רמב, ס"ק ב. וראה גם דבריו בחיבורו מדבר קדמות, מערכת א, סעיף כו.

[14] סמ"ג, ישראל תשנא, עשין קמא, עמ' שסח.

[15] רא"ש, חולין, פרק ח, סי' ד. הביאו ר' יוסף קארו, בית יוסף, או"ח, סי' שכב. וראה עוד: הלכות קטנות לרא"ש, הלכות חלה, סימן יד.

[16] כפתור ופרח, ב, פרק יג, ירושלים תשנז, עמ' קלח.

[17] אך ראה לעיל, הערה 10.

[18] שו"ת תשב"ץ, ג, סי' ר.

[19] וכך גם מפורש בתוספות, בכורות כז ע"ב, ד"ה 'וכי הזאה'. ראה שם.

[20] עי' שבת טו ע"א ואילך, שגזרת הטומאה על ארץ העמים קדמה לחורבן בית המקדש השני.

[21] ספר חרדים, מצות התלויות בארץ, פרק מב, אות יד, ירושלים תשנז, עמ' קפז.

[22] פירוש מלאכת שלמה, חלה, ד ח.

[23] משנה למלך, הלכות אבל, פרק ג הלכה א.

בעל 'משנה למלך' זכר מקור המציין ש"שגלו לבבל הוליכו עמהם אפר הפרה" ולא זכר היכן, ובאו האחרונים (ראה במצויין לעיל, הערה 1) והחזירו לנו אבדתו, שהיא תוספתא, פרה, מהדורת צוקרמאנדל, ג ה: "ר' שמעון אומר: עפרן [=] אפר פרה [ירד עמהן לבבל ועלה. אמרו לו: והלא נטמא בארץ העמים? אמר להם: לא גזרו טומאה בארץ העמים אלא לאחר שעלו מן הגולה". אולם עדיין לא הבנתי מה שייכותה של תוספתא זו לנושא שלפנינו, הרי שם מדובר על גלות בבל שלאחר חורבן בית ראשון, ומה ראייה היא לטהרת אפר פרה בתקופת האמוראים שהייתה למעלה מ-500 שנה לאחר מכן? וגם לא יתכן לומר שאפר הפרה נשאר עד לזמננו וממנה הם נטהרו, כי בתקופת האמוראים כבר נגזרה על בבל טומאת ארץ העמים (עי' לעיל, הערה 21) וממילא נטמא האפר. סוף דבר, ראיית ה'משנה למלך' מן התוספתא לא ברירה לי, וצע"ע. וכבר העירו על כך כמה מהמחברים המאוחרים, ראה: ל' גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, ב, ניו-יורק תשל"א, עמ' 83; הרב י"י גרינוואלד, כל בו על אבלות, חלק שלישי ('כתר כהונה'), סי' ג, ניו-יורק תשיז, עמ' 20-21 [אגב, הרב י"י גרינוואלד טוען נגד ה'משנה למלך' גם מ'ירד עמהן לבבל ועלה' שבתוספתא, דמשמע, שכשחזרו גולי בבל ארצה העלו עמם את כל אפר פרה ולא נשאר ממנו בבבל כלום. אך אין זו טענה, כי יתכן שנוסחת ה'משנה למלך' בתוספתא היתה כזו שבפירוש המשניות לר' עובדיה מברטנורא (איטליה וארץ ישראל, ר-רע): "דסבר ר' יוסי, כשעלו בני הגולה היו בהם

טהורים, שטהרו באפר הפרה שהורידו עמהם לבבל והעלו ממנו עמם) "פירוש רע"ב, פרה, ג ג). היינו, הם העלו רק חלק מן האפר, וחלקה נשאר שם.]

[24] קהלת יעקב, מענה לשון, ח"ב (לשון חכמים), מערכת א, סי' קיא, ירושלים תשס, דף ח ע"ב.

[25] שו"ת שאילת יעבץ, א, סי' פט: "ואמנם חכמי התלמוד עדיין היה להם מי חטאת, כדאמרינן: חברייא מדכן בגלילא."

[26] פרי חדש, או"ח, סי' תרו.

[27] אהל יעקב, שאלוניקי תקצב, דף ח ע"ב.

[28] שו"ת שואל ומשיב, תליתאה, סי' קכג.

[29] שיורי טהרה, מערכת א, סי' נח.

[30] תקנת הארצות, בתוך: כתבי הגאון רבי עזרא אלטשולר, בני-ברק תשנז, עמ' יב.

[31] ארץ חיים, ירושלים תשנ, סי' תרו.

[32] עלי תמר, מועד א, אלון-שבות תשנב, עמ' שצד, ד"ה 'בע"ק טובלים'.

[33] שו"ת בית מרדכי, ב, ירושלים תשלא, סי' טו עי"ש אריכות על הנושא.

[34] ראה: ל' גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, ב, ניו-יורק תשלא, עמ' 83-84. ועל במקורות שצוינו לעיל,

הערה 1, שם נסמנו ספרי אחרונים נוספים.

[35] ראה לעיל, ראש פרק ב.

[36] סנהדרין סה ע"ב.

[37] שו"ת באר מים חיים, סי' פב, ירושלים תשכו, עמ' רמז-רמה.

אמנם דבריו תמוהים, הרי לכמה מסורות היו ראשונים ואחרונים שבראו אדם ('גולם'), כמו: ר' שלמה אבן-גבירול (ספרד, ד'תשפב-תתטו), ר' יצחק ב"ר אברהם מדמפיר (צרפת, ד'תתל-תתצ לערך), רבינו תם (צרפת, ד'תתס-תתקלא), ר' שמואל החסיד (אשכנז, ד'תתס-תתקל בערך), ר' אביגדור קרא (בוהמיה, המאה השנייה לאלף השישי), ר' אליהו 'בעל שם' מחלם (פולין, נפטר בשנת שמג). וכי גם בתקופתם היו נטהרים באפר פרה?! [אכן ראוי לציין, שהפאלשים (יהודי חבש) היו מטהרים באפר פרה עוד באמצעה של תקופת הגאונים, מאות בשנים לאחר האמוראים. כך לפי סיפורו של אלדד הדני, בן הדור, ראה: ספר אלדד הדני, בתוך: א"מ הברמן (עורך), (כתבי ר' אברהם אפשטיין, א, ירושלים תשי, עמ' קעג. אלדד הדני התגורר בדרום-ערב. סמוך לשנת ד'תרמ יצא לבבל, מצרים וקירואן (צפון אפריקה), ובשנת ד'תרמג יצא לספרד וחזר לבבל. על הספר 'אלדד הדני' וסמכותו, ראה: ר' דוד לוריא (הרד"ל), (קדמות ספר הזוהר) נדפס ביחד עם ספרו של ר' יצחק אייזיק חבר, מגן וצינה, (ענף רביעי, ירושלים תשסה, עמ' רסו; א' אפשטיין, שם, מבוא].

מרבית המקורות המוסרים שהראשונים והאחרונים הנ"ל בראו אדם נאספו בידי ידידי הרב יעקב ישראל סטל במילואים לספר גימטריאות לרבינו יהודה החסיד שהוציא לאור, ראה: שם, ב, מילואים, מאמר צ, ירושלים תשסה, עמ' תתקעט ואילך. וראה גם: מ' אידל, גולם, ירושלים ותל-אביב תשנו. אלא שמעיני שני כותבים אלו נעלם שכך גם סופר על ר' אביגדור קרא, ראה ר' ידידיה טיאה ווייל, לבושי בדים, דרשה ט, ירושלים תשמח, עמ' לז: "שמצינו רבא היה עושה גולם על-ידי ספר יצירה, וכן רב הושעיא ורב חנינא הוי עבדי עגלא תלתא בכל מעלייתא שבתא, וגם קרוב לזמנינו, כמו ר' אביגדור קרא ור' אליה בעל שם... שעשו גולם לשמשם..."

[38] שערי קדושה, חלק ג, שער ו, ירושלים תשמה, עמ' צו.

[39] אלא שיש להבין מדוע הוא צרף את אביי לרבא, הרי אביי לא ברא באמצעות ספר יצירה. וכנראה שמשום רצונו

לתחם תקופה הוא נקט 'זמנם של אביי ורבא' בחדא מחתא, ששניהם בני אותו הדור היו.

[40] בשערי קדושה, שם, הוא ממשיך וכותב: "וזהו סוד ענין קבלה מעשית. ולכן אסור להשתמש בה, כי בהכרח יתדבק

גם ברע המתדבק בטוב, וחושב לטהר נפשו - ומטנפה, בסבת הרע ההוא; וגם אפילו שישג, הוא אמת בתערוכת שקר, ובפרט כי אין אפר פרה מצויה וטומאת הקליפות מתדבקות באדם המתקרב להשיג על ידי קבלה מעשית, ולכן שומר נפשו ירחק מהם. "כיוצא בכך הוא כותב בספרו שער רוח הקודש, שער ז, תיקון ג, ירושלים תרלד, דף יג": כי בזמנם היה אפר פרה מצוי והיו נטהרים מכל הטומאות לגמרי, אבל אנחנו כולנו טמאי מת ואין לנו אפר פרה ליטהר מטומאת מת, ומה

תועלת כשנטהר משאר הטומאות ודין טומאת מת במקומה עומדת?! ולכן אין לנו רשות בזמנים אלו להשתמש בשמות הקודש, והמשתמש בהם ענשו גדול" [הדברים האחרונים הועתקו בידי הבאים אחריו, ראה: ר' אברהם ראובן כ"ץ (פראג, שסה-תלג, (ילקוט ראובני, ב, פרשת חקת, ווארשא תרמד, עמ' 66; ר' יצחק ב"ר חיים כץ, שלחן ערוך של רבינו יצחק לוריא, ניו-יורק תשיג, עמ' 54; ר' פנחס אליהו הורוויץ (פולין, תקה-תקפא, (ספר הברית, מאמר יא, פרק ג, ירושלים תשמא, דף קנה ע"א; ר' יעקב מנשה (שאלוניקי, תקה-תקצב, (אהל יעקב, שאלוניקי תקצב, דף ח ע"ב; ר' ראובן מרגליות (מהדיר, (שו"ת מן השמים, ירושלים תש"ז, עמ' נד בהערות. וראה עוד: מ' בניהו, תולדות האר"י, ירושלים תשכו, עמ' 291].

[41] ירושלמי, ברכות, פ"ו ה"א.

[42] פירוש מבעל ספר חרדים, ירושלמי שם.

בהמשך דבריו הוא דן בגוף הענין, כיצד ר' חגי בירך על מצוות הצדקת המאזנים והמדות, דבר שלא שמענו עליו, ומסתייע ממנהגו של ר' אליהו מלונדריש, מבעלי התוספות שבאנגליה (ד'תתקפ"ה' מד...": (כן מצאתי לרבינו אליהו, שהיה מברך כשהיה נותן צדקה או מלוה לעני, וכן בכל המצות". אלא שבעל 'ספר חרדים' חותם את הענין: "ולא נהגו כן העולם, אלא במקצת מצות מברכין, ובמקצת - אין מברכין. וכבר נשאל הרשב"א על הדבר, ונדחק לתת טעם מה נשתנה אלו מאלו". פסקיו של ר' אליהו מלונדריש נדפסו בימינו מכתב-יד, וענין זה מצוי שם בשינויים. ראה: פרושי רבינו אליהו מלונדריש ופסקיו, מהדורת מרדכי ליב זק"ש, פסקים לסדר זרעים, ברכות, ירושלים תשטז, עמ' לב, וראה שם, עמ' לג הערה 32. אולם רוב הראשונים לא הסכימו לשיטה זו, ולדוגמא בתשובתו הידועה של ר' יוסף אבן פלאט (בן דורו של ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד, הראב"ד השני בעל 'ספר האשכול'; פרובנס, ד'תתע-תתקלט) (הדנה על איזו מצוות מברכים, נמנו המצוות שעליהן אין לברך ואחת מהן היא "עשיית דין": "ש[א]ף-על-גב דמצות עשה היא, דכתיב (דברים א טז): 'ושפטתם צדק', לא מברכין עליה, דילמא לא מקבלי בעלי דינין ההוא דינא עלייהו; אי נמי, מחלי להדדי מאי דתבעי, ומיעקר ליה עשה וליתיה כלל) "אבודרהם עם פירוש תהלה לדוד, א, ירושלים תשסא, עמ' מג. תשובה זו שנדפסה, בשלמותה או בקיצורים שונים, במספר מקומות, נודעה בעיקר מתוך שנקבעה בספר אבודרהם] נשלם בספרד, בשנת ה'ק. [לפרסומים אחרים של תשובה זו, ראה: אבודרהם עם פירוש תהלה לדוד, הנ"ל, עמ' לט, הערה קיא. והשווה: אבודרהם עם הערות ר' חיים יהודה עהרנרייך, תל-אביב תשל [ד"צ], עמ' עג). אלא שהאחרונים העירו על דברי האחרון מהנאמר בירושלמי דידן לפירוש של בעל 'ספר חרדים', ראה: ר' ישראל משקלאוו, פאת השלחן, סי' ג, ס"ק לח, ירושלים תשכח, דף יט ע"ב; ר' נפתלי צבי יהודה ברלין, הנצי"ב (רוסיה ופולין, תקעז-תרנג, (העמק שאלה על השאלות, שאילתא טז, סוף הערה א, ירושלים תשכו, דף צח ע"ב; ר' מאיר דן פלאצקי (פולין, תרכו-תרפח, (כלי חמדה, ה, פרשת שופטים, פיעטרקוב תרצה, דף צז סע"א; ר' ראובן מרגליות (גאליציה וארץ ישראל, תרנ-תשלא, (מקור הברכה, חמוש"ד, עמ' ו ועמ' יח. וראה גם בהערותיו של ר' חיים יהודה עהרנרייך על אבודרהם, תל-אביב תשל [ד"צ], עמ' פא-פב, ובהערות תהלה לדוד לידדי החפץ בעילום שמו, על אבודרהם, ירושלים תשסא, עמ' מג, הערה קכו.

[43] פירוש פני משה, ירושלמי שם.

[44] ראה: ר' שאול ליברמן (מהדיר, (תלמוד ירושלמי כתב יד לייזן, מהדורה פקסמילית של כתב-היד, ירושלים תשלא,

עמ' 43; תלמוד ירושלמי ע"פ כתב יד סקלינגר (ליידן, (הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשסא, עמ' 49.

[45] תלמוד ירושלמי כתב-יד וטיקן, ירושלים תשלא, עמ' 77.

[46] הסגנון 'כן מצאתי בספר מדויק' נוטה לומר שכוונתו לכתב-יד של תלמוד ירושלמי ולא עותק של הירושלמי, דפוס ויניציאה שפג (שעמד לפני ר"ש סיריליו), שנרשמו עליו הגהות ותיקונים. ואכן כך הבין ר' שאול ליברמן, משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי, 'ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניו-יורק תשי, עמ' שא. וראה גם: ע' סמואל, מפעלו הפרשני והטקסטואלי של ר' שלמה סיריליו לירושלמי זרעים, האוניברסיטה העברית, תשנח, עמ' 121-122. יישר כוח ליידי הרב מרדכי מנחם הוניג על שהפנני למקור האחרון.

[47] תלמוד ירושלמי סדר זרעים עם פירוש נוסחא לר' שלמה סיריליו, מסכת ברכות, פרק ששי, ירושלים תשכו, דף קמב ע"א. וראה שם בפירוש אמונות יוסף, לר' חיים דינקלס.

[48] ספר רוקח, הלכות ברכות, סי' שסו, ירושלים תשכו, עמ' רנה. וכך בספר רוקח, כת"י פריז 363, ראה: ע' סמואל (לעיל, הערה 47), עמ' 121, הערה 72.

[49] כטענתו של ר' ישראל משקלאוו (פאת השלחן, סי' ג, ס"ק לח, ירושלים תשכח, דף יט ע"ב), שלא הכיר את הנוסח 'למי חטאתה' משום מקור וראה את דברי ה'רוקח' בלבד, ולפיכך סבר ששיבוש נפל שם ויש להקדים את המילים "קידוש ואפר חטאת ולהזות" לפני המילים "ירושלמי בפרק כיצד מברכין". ראה שם.

[50] יחוסי תנאים ואמוראים, ערך 'חייא', ירושלים תשכג, עמ' רפט .

[51] הסכימו לכך מרבית חוקרי הירושלמי בני דורינו, ראה: ל' גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, ב, ניו-יורק תשל"א, ס"ע 228; ג' אלון, 'תחומן של הלכות טהרה', תרביץ, ט (תרצח), עמ' 193; ר' שאול ליברמן, על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 46; הנ"ל, 'משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי', ספר היוכל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניו-יורק תשי"ז, עמ' שא; ש' ספראי, ספר ארץ ישראל, ה (תשיט), עמ' 20 [=הנ"ל], בימי הבית ובימי המשנה, א, ירושלים תשנ"ד, עמ' 182-185; הרב יששכר תמר, עלי תמר, זרעים, א, תל-אביב תשל"ט, עמ' רח-רט; י' זוסמן, סוגיות בבליה לחדרים זרעים וטהרות, האוניברסיטה העברית, תשכט, עמ' 314-314; ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' קלז-קלח בהערות; ע' סמואל (לעיל, הערה 47), עמ' 121-122 .

[52] ע' סמואל (לעיל, הערה 47), עמ' 121, מסביר כיצד נתגלגל 'למי חטאתא' ל'לבי חנוותא': "...נראה, כי הנוסח 'למי חטאתא' הוא הנוסח המקורי. ככל הנראה, נתפצלה הטי"ת במילה 'חטאתא' לשניים וכך הפכה מילה זו מ'חטאתא' ל'חנוותא', ובעקבות זאת הוגהה המילה 'מי' ל'בי', וכך נולד הצירוף 'בי חנוותא' שאינו מקובל כלל בירושלמי. "אמנם בעיקרי הדברים קדמו ר' יששכר תמר, עלי תמר, זרעים, א, ברכות שם, תל-אביב תשל"ט, עמ' רט, ד"ה 'ר"ח ור"י סלקין.' [53] כמו ב' רטנר) אהבת ציון וירושלים, ברכות, ווילנא תרס"א, עמ' 136 'המסכים לנוסח הדפוס למרות שהכיר את הנוסח שהביא ר"ש סיריליו: "ופשוט הוא גריסתנו לחנוותא". וראה כיצד בזה במאמרו של הרב י"י גרינוואלד, מספר הפרות, ומי שחטן ואם השתמשו ישראל באפר פרה לאחר החורבן, 'אוצר החיים, ט (תרצג), עמ' 160. והשווה: לעיל, הערה 50 .

[54] ברייתא דמסכתא נדה, בתוך: תוספתא עתיקתא, מחלקה חמישית, מהדורת ח"מ הורוויץ, פפד"מ תרנ"ז, עמ' 14-15. ליקוטים מבריתא זו נדפסו לאחרונה בידי ע' הלוי) מהדיר, (ילקוט מדרשים, ג, צפת תשס"ה, עמ' רג-רכו, והמאמר שלפנינו לא נכלל בליקוטים אלו [למקור האחרון העירני ידידי הרב יוסף מרדכי דובאוויק, ויישר כוחו]. ולגופו של הפיסקא הנוכחית, ראה הערותיו של ר' שאול ליברמן לספר מתיבות, מהדורת ב"מ לוין, ירושלים תרצ"ד, עמ' 115-116; הנ"ל, ספרי זוטא, ניו-יורק תשכ"ח, עמ' 64, הערה 238 .

[55] אכן, כבר רב נסים גאון נזקק לבריתא זו בחיבורו ספר המעשיות) ראה: ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 397. יישר כח לידידי הרב יעקב ישראל סטל שהפניני למקור חשוב זה), וגם מספר ציטוטים הובאו מבריתא זו בספרי הראשונים, כמו הרמב"ן שהביא ממנה פיסקא אחת בפירושו לתורה) בראשית לא לה), וממנו העתיקה ראשונים אחרים [מפירושו של הרמב"ן, כנראה, ולא ישירות מן הבריתא, כמו: פירוש על התורה לרבנו יוסף מסרגוסה, פרשת ויצא, מהדורת א"ל פלדמן, ירושלים תשל"ג, עמ' לז (וייש"כ לידידי הרב יעקב ישראל סטל שהפניני למקור זה), שיחוסו לר' יוסף מסרגוסה מוטעה והוא באמת לר' יוסף חביבא בעל 'נימוקי יוסף', ראה: י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנות לתלמוד, ירושלים תשס"ד, עמ' 91; י"ש שפיגל, 'ספר נמוקי יוסף לר' יוסף חביבא, 'סידרא, ד (תשמח), עמ' 161-162]. והשווה: ר' אברהם בן הגר"א (מהדיר, מדרש אגדת בראשית, מבוא, קראקא תרס"ג, עמ' XLIV; הנ"ל, רב פעלים, הקדמה, ווארשא 1894, עמ' 18; ר' דוד לוריא (הרד"ל, (קדמות ספר הזוהר) נדפס ביחד עם ספרו של ר' יצחק אייזיק חבר, מגן וצינה, (ענף חמישי, ירושלים תשס"ה, עמ' רפד; ר' זאב וואלף לייטער, שו"ת בית דוד, ירושלים תשס"ו, ס' קכט; ר' מנחם כשר, תורה שלמה, ירושלים תשנ"ב, ויצא, עמ' תתלח, אות פב .

עם כל זאת, כל המעיין בבריתא זו יראה שרוח של מוזרות מרחפת עליה, וכבר דקדקו הנמושות והראו שהרבה ענינים מוזרים ומשונים מצויים בה עד שקשה להאמין שהיא יצאה בטהרה מבית מדרשם של חז"ל. כך כתב, לדוגמא, א' אפטוביצר) מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים תשא, עמ' 166): "יש בבריתא זו דברי הבל והבאי ובורות, עד שאי אפשר להאמין שהספר הוא מעשה ידי אחד מחכמי ישראל השלמים בתורתן ובדעתן" [והעתיק דבריו רח"ד שעוועל בהערותיו לפירוש התורה לרמב"ן, בראשית שם, מהדורתו, ירושלים תשי"ט, עמ' קעז]. ושתי שנים קודם לכן קבע ר' שאול ליברמן (שקיעין, ירושלים תרצ"ט, עמ' 22): "בריתא זו נכתבה כנראה על ידי בן ארץ-ישראל שהיה שייך לכח שלא התנהגה כתורה וכהלכה... בבריתא זו מרובות דעות הקראים". וראה הערותיו לספר מתיבות, מהדורת ב"מ לוין, ירושלים תרצ"ד, עמ' 115-116; הנ"ל, ספרי זוטא, ניו-יורק תשכ"ח, עמ' 64, הערה 238; הנ"ל, על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 60 .

והדברים מוסכמים בספרות המחקר לענפיה, ראה: י' זוסמן (לעיל, הערה 1), עמ' 311; הרב מנחם מנדל כשר (עורך, שרי האלף, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' מט, מס' 10; י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 55; הנ"ל, התפילה האשכנזית הקדומה, ירושלים תשס"ג, עמ' 208-209; י' זימר, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 222 ואילך; ד' שפרבר, מנהגי ישראל, א, ירושלים תשנ"ג, עמ' רל; הנ"ל (מהדיר, (מסכת דרך ארץ זוטא, ירושלים תשנ"ד, עמ' 136; הנ"ל, דרכה של הלכה, ירושלים תשס"ז, עמ' 185-192; י"ג וואלף, 'בית הכנסת באשכנז: בין דימוי להלכה, 'כנשייתא, ב,

רמת-גן תשסג, עמ' יט ואילך; פ' רות, ספר הפרדס: לדרכי היווצרותו של ילקוט הלכתי בימי הביניים (עבודת גמר), ניו-יורק תשסח, עמ' 50-51; E. Kanarfogel, *Peering through the Lattices*, (Wayne State University Press, 2000), pgs 127-130; האוניברסיטה העברית, תשסב, פרק ג, עמ' 92 ואילך; מ"ע פרידמן, הרחקת הנידה והמינות אצל הגאונים, הרמב"ם ובנו ר' אברהם על-פי כתבי גניזת קהיר: Nidda: Etudes sur la Baraita de Niddah et sur la conceptualization de la menstruation, Paris 2003; Evyatar Marienberg, Niddah: Etudes sur la Baraita de Niddah et sur la conceptualization de la menstruation, Lille 2006; Samuel Israel Secunda, "Dashtana - 'ki derekh nashim li': A study of the Babylonian rabbinic laws of menstruation in relation to corresponding Zoroastrian texts, Ph.D., Yeshiva University 2008 [המקורות האחרונים הפנני ידידי הרב מרדכי מנחם הוניג, ותודתי נתונה לו בזה. [אלא שחכמים מבני דורינו שלא חבשו את ספסלי האקדמיה (אך משתמשים בפרסומי חניכיה, וד"ל) לא הסכימו לדברים. כך כותב הרב ע' הלוי שההדיר מחדש קטעים מבריייתא זו: "שבאמת מדברי חז"ל היא ולא מכיתות אחרות, דלא כמו שכתבו כמה חוקרים, ואכ"מ לדון בזה" (ע' הלוי [מהדיר], שם [לעיל, הערה 55], עמ' רג). והרב מנחם אדלר] קונטרס בינה ודעת, בתוך: הנ"ל [מהדיר, דת הנשים, ירושלים תשנח, עמ' נח (תוקף בחריפות וכדרכו דעה זו [למקור האחרון הפנני הרב יוסף מרדכי דובאוויק, ויישר כוחו]. יעויין בדבריהם. ובמחילה מכבודם, שני כותבים אלו לא הועילו בדבריהם ולא כלום.

[56] מדרש לקח טוב, ב, פרשת תזריע, ויילנא תרמ, דף לה ע"ב.
[57] כבר העיר ר' ירוחם פישל פערלא על המאמר שיוחס לר' יוחנן: "שמקור מימרא זה לא מצאתי. ועיין 'תשובת הגאונים שערי תשובה', סי' קעו" (הערות הגרי"פ פערלא על פסיקתא זוטרתא, 'הדרום, יד [תשכא], עמ' 202). והשווה: ר' זאב וואלף לייטער (מהדיר, (שו"ת שערי תשובה, מבוא, פיטסבורג תשו, עמ' ג. דברים מוחלטים כותב י' זוסמן (לעיל, הערה 1, (עמ' 312: "ובודאי שאין למצוא שום רמז במקורות חז"ל למאמר המפוקפק שב'לקח טוב', תזריע...". והשווה לתמיהותיו של יעקב רייפמאנן (פולין, תקע-תרנה): "אנה אמר ר' יוחנן זה? ואיכה היה יכול לאומרו? הלא לאמוראים היה אפר פרה, ככתב בסוף 'הלכות חלה' אשר להרא"ש.... ור' יוחנן היה עוד ראש האמוראים ודר בארץ-ישראל? ויותר קשה אומרו: 'מיום שחרב בית המקדש', הלא הרבה תנאים היו אחרי חורבן בית המקדש? ואם עוד לאמוראים היה אפר פרה - אף כי לתנאים!". כן הוא תמה במכתבו לר' עזריאל הילדסהיימר שהשיב לו, ראה בדבריו שפורסמו בהדרום, כא (תשכא), עמ' 155-157.

יתכן גם, שכל מאמר זה נכתב בתקופה מאוחרת כדי לנגח את דעת הקראים הסוברים, שטהרת פרה אדומה מועילה רק בזמן הבית, ולאחר חורבנו אין בכוחה לטהר הנטמא במת, והוא נטהר רק במי-מקווה! והדברים מסתברים לאור הידוע לנו כי ר' טוביה ב"ר אליעזר בספרו לקח טוב מתפלמס רבות, בגלוי או בסתר, נגד שיטות הקראים, ראה: י"מ תא-שמע, מדרש לקח טוב - רקע ואופיו, בתוך: הנ"ל, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ג, ירושלים תשסו, עמ' 277-265. והשווה במיוחד ל'פירוש' שהוקדש בלקח טוב למאמרו של ר' יוחנן: אין טהרה ממת, אבל טומאה איכא; לפי שאין לנו אפר הפרה להזות...". היינו, הטמא נשאר בטומאתו מחמת חסרון אפר פרה, שהטבילה במי-מקווה אינה מועלת לו. [יישר כח לידידי הרב יעקב ישראל סטל על הערה זו.]

על דעת הקראים בענין הטהרה מטומאת מת בזמן הבית ולאחר חורבנו, ראה לדוגמא, דברי אחד ממנהיגיהם, יהודה הדסי, אשכל הכפר, סי' רפח, גזלו תקצו, דף קח ע"ד: "כי בימות המקדש, אזי מי נדה לעשותו, כי זריקתו למען נגיעת מקדש וקרבותיו בקדושתו... ובגלות זו, לא הוכיחם האלהים במצוותו... והיום כן אפסו מקדש וקרבותיו - אפס גם טהרת מי נדה בזריקתו, ורב לנו המים ברחיצתו... כי אפסו מי נדה, ובמים נטהר מטומאתינו בגלותנו."

[58] ע' לעיל, פרק א. ויתכן, שדעת ר' יהודה החסיד הכותב "....וצוה רב חייא לרב שיאכל בזמן הזה; אף-על-פי שטמא מתים היו ואין אפר פרה) "ע' לעיל, ליד הערה 4), נובעת מכך שבריייתא דמסכת נדה היתה מוכרת לו והוא ידע שרב חייא העיד על זמנו ש"אין כאן פרה אדומה לכפר". על שימושו של ר' יהודה החסיד בבריייתא זו, ראה, E. Kanarfogel, *Peering through the Lattices*, (Wayne State University Press, 2000), pgs 255. מוכרת אף לתלמידי ר' יהודה החסיד, ראה: קרנפוגל, שם, עמ' 127-130; י"מ תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה, ירושלים תשסג, עמ' 209; י' זימר, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנז, עמ' 233-234.

[59] ראה לעיל, פרק ב.

[60] ראה לעיל, פרק ב, מס' 3.

[61] ראה: בית הבחירה לחגיגה כה ע"א, ולנדה ו רע"ב.

[62] [[יישר כח לידידי הרב יעקב ישראל סטל על הערה זו לפרש דברי הלקח טוב ור' יהודה החסיד]. ראוי גם לציין, שלדעתו של ר' יעקב נתנאל ווייל (אשכנז, תמז-תקסט), בעל 'קרבן נתנאל', אף ר' נסים ב"ר ראובן גירונדי (הר"ן);

ברצלונה, ה'פ-קנ) סובר שבזמנם של האמוראים לא היה אפר פרה (אלא שהוא הסביר שכך היא דעתו של ה'מרדכי', כי בטעות נדפסו על-שמו דברי הר"ן). דבריו מצויים בכמה מחיבוריו ובשנים מספרי צאצאיו, ראה: הגהות קרבן נתנאל על הרא"ש, ראש השנה, פרק ד, הערה ס; שם, יומא, פרק ח, סי' כד, הערה צ; הגהות נתיב חיים על שלחן ערוך, או"ח, סי' רמב; ספר זכרון דרור יקרא, בני-ברק תשסז, עמ' קיט) בתוך חידושי בנו ר' ידידיה טיאה ווייל [בוהמיה ואשכנז, תפכ-תקסו]; ר' יעקב ווייל) אשכנז, נפטר תריב, (תורת שבת, סי' רמב, ס"ק י [והבאים אחריו העירו על כמה פרטים מוקשים העולים מדבריו, ראה: ר' מאיר סאלאווייציק, המאיר לארץ, סלוצק תרעא, סי' רמב; ר' יהושע בוימל, שו"ת עמק הלכה, ח"ב, סי' כד.]

[63] פירוש רדב"ז על הרמב"ם, הלכות ביכורים, פרק ח, הלכה יא.

[64] שו"ת פרשת מרדכי, סי' ה, ד"ה 'ובסי' שכה'. הביא דבריו ר' חיים חזקיהו מדיני (ירושלים וחברון, תקצג-תרסה), שדי חמד, א, מערכת אלף, כללים, סי' קלח.

[65] ראה: אור שמח, הלכות קרבן פסח, פ"ז ה"ח.

[66] מתא דירושלים על ירושלמי, הקדמה, ד"ה 'אלא א"כ': 'שנראה שלא סבירא ליה כן [להרמב"ם], שכתב תוך דבריו על סדר המשניות: הואיל ורבינו הקדוש סידר המשניות לאחר החורבן, וכבר בטלו טומאות וטהרות דאין לנו אפר פרה, והוי דינים אלו רק הלכתא למשיחא, לכך סידרם בסוף". וראה: שדי חמד, שם.

[67] ראה: כל בו על אבילות, חלק שלישי (כתר כהונה, (סי' ג, ניו-יורק תשיז, עמ' 14-22. את תמצית דבריו כתב בשנים מפירסומיו הקודמים: ספרו המצב הכלכלי של חז"ל, ניו-יורק תרצו, עמ' 162; מאמרו 'מספר הפרות ומי שחטן, ואם השתמשו ישראל באפר פרה לאחר החורבן, 'אוצר החיים, ט (תרצג), עמ' 160.

[68] אלו דבריו בספרו מדבר קדמות, מערכת א, סי' כו": ואני בעניותי פשיטא לי, דרבינו האר"י זצ"ל היה נטהר באפר פרה על ידי אליהו זכור לטוב ואז נחה עליו רוח הקודש להפליא. והגם כי לא ראיתי כתוב רמז מזה ולא שמעתי, אומר לי לבי, שהרב ז"ל היה מעלים הדבר העלם נמרץ, לרוב עונותיו [וראה גם דברי ר' בצלאל הכהן] ווילנא, תקפ-תרלח): "ועיין ברא"ש... שהיה להם אז אפר פרה, וב'קרבן נתנאל' בשם אריז"ל... ומכל מקום נראה, שלא נתגלה לכולם, כי אם לקצת מגדולי הדורות אז) "שו"ת ראשית ביכורים, ב, סי' ב, ירושלים תשכט, עמ' קיז. הדברים נדפסו קודם לכן בהערותיו לספר נתיבות עולם עם חידושים וביאורים מר' צבי הירש קאצינעלינבוגין, ווילנא תריט, עמ' 248]. אמנם למרות שהחיד"א לא ראה כתוב כל רמז לדבריו, יש להסמך להשערותיו את דברי תלמידו הגדול של האריז"ל - ר' חיים ויטאל, שה'עליה לפרדס' ו'שימוש ההיכלות' יתכנו רק לאחר הטהרות מאפר פרה (ראה לעיל, ליד הערות 39 ו-41 ובהן), אך ראה להלן, הערה 71.

ולענין שטהרה על-ידי אפר פרה אדומה מביא ל"רוח הקודש להפליא", הדברים מפורשים בברייתא המפורסמת שאמר ר' פינחס בן יאיר: "זריזות מביאה לידי נקיות, ונקיות מביאה לידי טהרה, וטהרה מביאה לידי פרישות... וחסידות מביאה לידי רוח הקדש) "...משנה, סוטה, ט טו. המקבילות על נוסחותיהם הרבות נסמנו אצל: י"י סטל [מהדיר, [ספר גימטריאות לר' יהודה החסיד, א, אות א, ירושלים תשסח, עמ' ב, בהערות. ראה שם.)

השווה גם לדברי ר' אלעזר מוורמייזא, ה'רוקח', שהטהרה באמצעות אפר פרה מביאה להשגה גדולה בסודות התורה: "בבית ראשון, שהלוחות ושכינה וכרובים ואש דת, אש שדבר הדברות מתוכה היתה רבוצה על המזבח, ועדיין המלאכים שליוו את השכינה והתורה עדיין בארץ ומרחיבין הלבבות, וטהרות שנוהגות בארץ, ומצות שנוהגות בארץ - היתה תורה תמימה בארץ, והיו חורזין תורה ונביאים וכתובים עד שהאש מסבבן... כך ליושבי הארץ, דווקא בארץ-ישראל, וכשהיו דורשין - אורה עליהם, וכל עוף שפורח באויר עליהם היה נשרף. תורה שבארץ מכוונים, כמו שניתנה בהר סיני) "ספר השם, בתוך: א' אייזנבך (מהדיר, (ספרי הר"א מגרמייזא בעל הרוקח, א, ירושלים תשסד, עמ' צט-ק. למקור חשוב זה הפנני הרב יעקב ישראל סטל, ותודתי נתונה לו בזאת). אגב, דברי ה'רוקח' נסובים על שלהי בית שני ולכל המאוחר על תקופת התנאים הסמוכה לאחר חורבן הבית (עי' ירושלמי, חגיגה, ב א; ויק"ר, טז ד; סוכה כח ע"א, ודוק; והנאמר בתחילת הציטטה 'בבית ראשון' הוא ט"ס, וצ"ל: 'בבית שני', (ולפיכך אין להוכיח מדברים אלו על המצאות אפר פרה אדומה בתקופת האמוראים).

[69] לכך שאף אפר פרה נטמן (אימתי?), ראה גם לר' דוד פארדו (ויניציאה וירושלים, תעה-תקנ, (חסדי דוד לתוספתא, פרה, ג ד (מהדורת ירושלים תשל"א, כרך תשיעי, עמ' קיג טו"ב): "...ולעת קץ, שיבוא משיחנו בס"ד, ואילהו ז"ל יגלה לנו סתרי מטמונים, דאין ספק כי גם האפר נגנז תחת הקרקע, ככל שאר בי גזא דרחמנא, עד עת רצון שיהיה במהרה בימינו אמנ."

[70] ולפיכך מקור מפורש זה סותר את השערת החיד"א (עי' לעיל, הערה 69) שהאריז"ל היה רגיל להטהר באפר פרה אדומה. רצ"ע.

[71] מ' בניהו, תולדות האר"י, ירושלים תשכז, עמ' 168-169, וראה בהערות שם. מעשה זה הובא גם בספר חמדת ימים (חובר סמוך לפני שנת תצ), שבת, דף מ, ושם ליתא ענין האפר פרה, יעויין שם, וראה גם: ר' דוד יואל ווייס, מגדים חדשים לחגיגה כה ע"א, ירושלים תשסו, עמ' תקסו.

[72] ר' אריה ליב פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, ירושלים תרפט, עמ' 161. המקום שנטמן אפר פרה היה גם ידוע לאחרים, ראה: הרב יחזקאל פרנקל, רבינו הקדוש משינאווא, א, רמת-גן תשנג, עמ' קמד.

[73] דברים אלו הוא כותב באחד מאגרותיו, ונדפס בידי א' מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, ירושלים תשנז, עמ' 191 [אגב, שם, עמ' 197, נדפס מכתב אחר בן התקופה שלא נודע כותבו, בו נאמר: "גם בהכרח יהיה לנו אז אפר פרה, ומסתמא יתגלה [אפר פרה] על-ידי אליהו הנביא זכור לטוב, וחז"ל אמרו, שאלהו יתגלה יום שלפני ביאת המשיח". למקום האחרון הפנני ידידי הרב שלום דזשיקאב, ויישר כוחו.].